

מאמר על הדרשות ועל האגדות לרבנו אברהם בן הרמב"ם

מעתיקי השמועה
בירורים בתולדות חכמי התלמוד
ועיונים בדרכי העתקת שמועותיהם

מאמר על הדרשות ועל האגדות

[פרק מתוך ספר המספיק לעובדי השם]

להחסיד הנגיד
רבנו אברהם בן הרמב"ם

נוסח מוגה ומתוקן
בתוספת הערות וביאורים
השוואות ומשלימות

ממני בחסדו יתעלה
משה במהר"א מיימון ס"ט

יוצא לאור ע"י המכון לחקר תורת הקדמונים
שע"י ק"ק אבן שלמה – מאנסי ניו יארק יצ"ו

שנת תש"פ לפ"ק

הכתובת לענייני הספר:

2 Ashford Road
Jackson NJ 08527
mbamaimon@gmail.com

עריכה ועימוד

גרפיקה והדפסה ע"י

מכון עלה זית

עריכת ספרים מהחל עד גמירא

alehzayis@gmail.com | 732.513.3466

FAX: 732.865.7002 | 732.514.7155

12 Carlton Road
Monsey, NY 10952
Phone (845) 425.2636
Fax (845) 371.0285

Congregation Even Shelema

בס"ד

Rabbi Avraham Maimon
הרב אברהם מיימון

יום ד' לפרשת נשא התש"פ

לבני אהובי ידידי כנפשי הרה"ג ר' משה יצ"ו

שמחתי באומרים לי בית הדפוס נלך, אשריך שזכית לברר וללכך יסודות נאמנים מדברי רבותינו הראשונים אשר מפייהם אנו חיים, ומדבריהם הקדושים העומדים ברומו של עולם נבנה מהלך ודרך באמונתנו.

בקונטרס הנוכחי שמטרתו לסלול מסילה בהבנת דברי רבותינו באגדה, צעדת לאורו של האיתן הגדול, יסוד הדת ואבן פינת משפחתנו, משושלת המלכים, הלא הוא החסיד הנגיד רבנו אברהם, בנו של הנשר הגדול רבנו משה ברבנו מימון, רבן של כל בני גולת ספרד וחלק מאשכנז. הוספת אור והבנה בשיטתם של רבותינו הגאונים ואלו שדרכו בעקבותיהם, לדעת איך הביטו באימה ביראה ורתת וזיע על דברי הקודמים להם. גם בירת וליבנת חילוקי הדעות במשך הדורות בהעמדת תוקף דברי חז"ל, והעלית למסקנא שאלו ואלו דברי אלקים חיים.

קובע ברכה לעצמו החיבור שהוספת, קונטרס מעתיקי השמועה, המלא בכשרון ובהבנה עמוקה איך לציין מסורת אבותינו.

מלאני לבי גאווה ונחת לראות פרי עמלך, ורבה שמחתנו שיכולים אנו ליטול חלק בהוצאת דברים אלו העומדים ברומו של עולם.

עדיין אנו עומדים בתוך שנתו של פטירת מו"ר אבי הכ"מ המנוח מו"ה ר' שלמה ז"ל, וזוכרני איך נתמלאה לבו הרחבה שמחה בראותו איך חשפת מטמוניות מדבריהם הקדושים של קדמונינו. אין ספק שנחת רוח היא לו בהוצאת חיבור זה לאור. כבוד גדול הוא לנו הנהלת ק"ק אבן שלמה לסייע בדברים המביאים לו נחת רוח, בכלל שאר אבותינו ומשפחתנו היושבים בישיבה של מעלה.

יה"ר שתוסיף כח במלאכת הקודש לדובב שפתי ישנים ולהוציאם לאור עולם, צלח רכב על דבר אמת, וזכות רבותינו מאורי האומה תעמוד בעדך להתברך ממקור הברכות וכל אשר תעשה תצליח.

בברכת אביך אוהבך ומוקירך

אנשים בן מו"ר ר' אהרן מיימון, הכ"מ

שמואל קמנצקי
Rabbi S. Kamenetsky

**2018 Upland Way
Philadelphia, PA 19131**

Home: 215-473-2798
Study: 215-473-1212

[illegible]

דברים אחרים

אודה לא-ל כי הביאני עד הלום, ואחרי שנות יגיעה ממושכות, זכיתי לחדש פני פירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם על התורה, ולהביאו בימים אלו לבית הדפוס לזכות בית ישראל. פירושו של רבנו מכיל בתוכו אור בזהב בשחקים וממנו יזרח אור תורתם של הקדמונים דרך חלוני רקיע של בית מדרשו של הרמב"ם, וכל הרואה מבין עם קורא אומר ברקאי. דא עקא שנתעורר החשש שיש בין קהל הלומדים, רבנן ותלמידיהון דעסקין באורייתא בכל אתר ואתר, כאלו שלא הורגלו בנתיבות העיון המיוסדות על אדני החקירה של קדמונינו גאוני בבל וגדולי ספרד שיולדו על ברכיהם, וילאו למצוא הפתח בהבנת שיטת בית מדרש זה. להם ולשכמותם הקדמנו מבואות לפירושו של רבנו אברהם להיות כפרוזדור שלפני הטרקלין שעל ידיהם יכירו הלומדים על מה אדני פרשנותו הוטבעו.

פתח גדול להבנת שיטת פרשנותם של רבנו והרמב"ם הוא מאמרו של רבנו אברהם על הדרשות ועל האגדות. כחלק מעבודתי בההדרת הפירוש שמתי לי למטרה גם הבהרת מאמרו זה ובירור אמרותיו, וקיוויתי שבמידת מה גם הוא תשמש כמבוא והקדמה לפירושו לתורה. כעת שת"ל אנו הולכים ומדפיסים פירושו לתורה, מן הראוי שנדפיס גם מאמרו על הדרשות ועל האגדות כדי שיהיו לאחדים ביד הקורא המעתנג על תורתו של רבנו והרמב"ם.

אידי דזוטר צירפתי לסופו קונטרס מעתיקי השמועה אשר לי. אמנם ידעתי גם ידעתי מיעוט ערכי ומה לתבן את הבר, אבל באשר מצד ענייני קרוב הוא בתוכנו לנושא מאמרו של רבנו אברהם, שכן שניהם עוסקים בבירור דרכי חז"ל במסירת תושבע"פ בהלכה ואגדה, מה גם שבמידה רבה תמכתי יתדות קונטרסי על תורת הרמב"ם, לכן אמרתי ידיוני הקורא לכף זכות ויכנס בן אצל אביו.

תבענה שפתי תהלה לכל העומדים על ימיני ברוחם הנדיבה לסמכני, ה"ה ידידי ואהובי חכימיא וספריא ונדיבי עם המופיעים בדפי ההקדשה לפירוש רבנו אברהם על ספר בראשית והכרך הנוכחי, ואשר פורטו שמוותיהם בריש מילין שהקדמתי לשם. ואתם עמם רעים אהובים אח"י עז"ר ואח"י סמ"ך הר"ר יששכר דוב הופמן נר"ו והר"ר שמואל אבא גליק נר"ו והר"ר אברהם מנחם (Nachi) ויינשטיין נר"ו, שהודות לעידודם ונדיבותם כך זה רואה את אור הדפוס.

מהדורה זו נקראת 'מהדורת ברקוביץ', ע"ש תמכין דאורייתא פטרוני הספר, הרבני מוהר"ר אברהם פנחס ברקוביץ שליט"א. חמרא למריה וטיבותא לשקייא, ה"ה ידידי הנחמד מוהר"ר יחיאל מרדכי ברקוביץ שליט"א. ויזכר לטוב אלופי ומיודעי מוהר"ר שמעון חי אלוף נר"ו שהראה אף הפעם פנים שוחקות ויד נדיבה למפעלנו. ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלמה מעם ה', וזכות רבנו תעמוד להם לעד.

אני תפלה שעבודתי יעלה לרצון לפני אדון כל, ויהא חלקי ממזכי הרבים למען כבוד שמו, עד עת קץ ישטטו רבים ותרבה הדעת, כנפש המתאבק בעפ"ר רבנן ותלמידיהון,

משה במהר"א מיימון ס"ט

תוכן הענינים

[עם כותרות הפרקים שנתוספו במהדורה זו]

דברים אחדים ה

מבוא ט

פרק א – פתיחה [הצורך בהדרכה נכונה ללימוד מדרשים ואגדות] ... יז

פרק ב [האמונה וההבחנה השכלית בדברי אגדה] כג

[ב:א - הקדמה]..... כג

[ב:ב - ראיות על הפלגת מדת ביקוש האמת של חז"ל] לד

פרק ג [חמשה חלקי הדרשות] מה

[ג:א - דרשות כפשוטן] מה

[ג:ב - דרשות שפשוטן מנוגד למעמן האמיתי] מו

[ג:ג - דרשות שקשה להבין הפשט הפשוט שלהן] מח

[ג:ד - דרשות שנאמרו מדרת החכמים ז"ל דרך צחות כמליצת השיר] ... נב

[ג:ה - דרשות שנאמרו בגזמא והפרזה] ס

פרק ד [ארבעה חלקי המעשיות] סג

[ד:א - מעשיות שאירעו במציאות] סג

[ד:א:א - מעשיות שאירעו שיש בהן תועלת בדינים] סג

[ד:א:ב - מעשיות שאירעו שיש בהן תועלת במדות] סד

[ד:א:ג - מעשיות שאירעו שיש בהן תועלת בדעות] סו

ח _____ מאמר על הדרשות ועל האגדות

[ד:א:ד - מעשיות בלתי שכיחות שאירעו] סח

[ד:ב - מעשיות שלא נתרחשו במציאות אלא בחלום] סט

[ד:ג - מעשיות שאירעו במציאות אלא שהגזימו בסיפורן] עד

[ד:ד - מעשיות שאירעו במציאות אלא שסיפרו אותן במשל וחידה] עח

פרק ה [מעשיות ודרשות מורכבות מחלקים שונים] פג

פרק ו [סיום] פו

נספח: תמצית החילוקים שבגוף המאמר מאת הר"ר וידאל הצרפתי צ

מפתח למאמרי הש"ס (ומפרשיו) המובאים בספר צג

מפתחות לכתבי הרמב"ם ורבנו צד

מבוא

מוגשת כאן לפני המעיין מהדורה חדשה ומתוקנת של 'מאמר על הדרשות ועל האגדות' מפרי עטו של החסיד רבנו אברהם בן הרמב"ם. מאמר חשוב זה, שכולל בתוכו פי שנים ברוחו של הרמב"ם, והנאמן למסורת בית מדרשו של גאוני בבל וקדמוני ספרד, מוקדש לבירור היחס הראוי למדרשים ואגדות שבדברי חז"ל. קווים קצרים בענין זה כתבו בשעתם הגאונים והראשונים בתשובותיהם ובפירושיהם, אך לא נתייחד הדיבור בזה במאמר ארוך ומפורט עד שבא רבנו וביארו בהרחבה במאמר הנוכחי.

באמת, אף שהרמב"ם ביאר עניינים אלו בכתביו זעיר שם וזעיר שם, בכל זאת לא עלה בידו להשלים את התכנית שהתווה לעצמו לחבר חיבור מיוחד שבו תבואר דעתו באלו העניינים בהרחבה. ואמנם, כבר מראשית דברי רבנו במאמרו זה גילה דעתו שראה בכתיבת המאמר המשך פעילותו הרוחנית של הרמב"ם, וברור שלדעתו המאמר משקף לנכון את דעת הרמב"ם כפי שהנחילה אותו לבנו אחריו ולתלמידיו ההולכים בעקבותיו.

יש לדעת שאסכולה זו אומנה על ברכי גאוני בבל (כמו שנראה בעליל מכתביהם ותשובותיהם, ובפרט מחיבורי רס"ג ורשב"ח, ויבואר עוד להלן בהערות לגוף המאמר) בתקופה שבה שגשגה תרבותה של ממשלת ישמעאל - ואתה עמה חכמת יוון מתורגמת לשפת ערב ומלובשת בתלבושת ערבית. בין דוגלי שיטתה נמנו גדולי חכמי ישראל שבראשוני ספרד כמו הראב"ע והרמב"ם ודעימייהו. כבר האריך בכגון זה ר' ידעיה הפניני בכתב התנצלותו אשר בשו"ת הרשב"א (א:תיח) ע"ש באורך.

לא כאן המקום לפרט כל היבטיה של השיטה, אך נראה שאפשר לסכם ולומר שחכמים אלו חשו שכבודם של חז"ל יתרבה, וחכמתם תתייקר בהתאם, כשניקח דבריהם על בסיס הגיוני מתוך ההנחה שדבריהם הם פרי שכלם וחכמתם - מזוקקים בכור ההגיון הברור. ודברים נרגשים בכיוון זה כתב הרמב"ם:

'וידוע אצל כל אדם שאין המבוקש מן החכמים ספור הדרשות והמעשים ההם הנפלאים בלשונם כמו שידרשו הנשים בבית האבל קצתן לקצתן. אבל המבוקש מהם לבאר עניניהם עד שיאותו למושכל או יקרבו אליו' (אגרת תימן, מהד' הר"י שילת עמ' שנא).

לעומתם, בארצות ממלכת אדום, רחוק ממרכזי התרבות והמדע של העמים, מצאה קן לה שיטת בית מדרשם של חכמי אשכנז וצרפת שבין ראשיה נמנו גדולי בעלי התוס' וחסידיו אשכנז. חכמים אלו שמו לעיתים דגש חזק על הפן המיסטי שבתורה שבכתב ושבעל פה, ובהתאם לכך דרשו שניקח אגדותיהם של חז"ל על פשטן, והצהירו שאין לחפש פירושים לדבריהם באופן מושכל לפי כללי ההגיון הנסיוני. כלומר, אצלם ההגיון המופשט לא היווה כלל קנה-מידה למדידת מאמרי חז"ל.

כידוע, שתי הגישות התנגשו בעת שהגיע ספר מורה נבוכים לתודעתם של חכמים שחונכו בבית מדרשם של ראשוני צרפת ואשכנז, ואש המחלוקת התלקחה במשך שנים רבות. הבדלי הגישות השונות המתנגשות מצאו ביטויים בפולמוס החריף שניהל הרמ"ה אבולאפיה (כמבואר מעל דפי אגרותיו ובסדרת 'אגרות קנאות' שבתוך קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ליפסיה תקי"ט), וכן בפולמוס בדור שלאחריו, עת שבעיית לימוד הפילוסופיה גרמה לכך שרצו להחרים ספר המורה (מסמכים משתי הצדדים, ביניהם תשובות רבות מהרשב"א ובית מדרשו, קובצו בס' 'מנחת קנאות' לר' אבא מרי הירחי ע"ש). אף לאחר שעברה שנאתם וקנאתם, השלכות העימות רבות המשמעות עיצבו במדת מה דמותם הרוחנית של הדוגלים בשתי השיטות בדורו של הרמב"ם ובדורות שלאחריו

א. מן העניין אולי להעיר על נסיון דומה לזה של רבנו להמשיך הקו שהתווה הרמב"ם ולבאר אגדות חז"ל ע"פ שיטתו שנעשה ע"י הר"מ בן ר"ש ׳ תיבון. מדובר ב'ספר פיאה' שלו (בתוך 'כתבי ר"מ ׳ תיבון', באר שבע תש"ע). בהקדמתו לספר זה, מותח ר"מ ׳ תיבון קווי יסוד להבנת דברי חז"ל באופן מושכל, ודבריו מכוונים במדה מרובה לדברי רבנו במאמרו הנוכחי. ואמנם נדמה שבביאוריו הפרטיים צועד הוא צעד הלאה מרבנו ויותר קל אצלו להוציא דברי חז"ל ממשמעותם הפשוטה בכדי להעניק להם ביאורים פילוסופיים ואלגוריים. לכשתימצי לומר זוהי גם שיטת אביו ר"ש ׳ תיבון ודודו ר"י אנטולי בעל מלמד התלמידים בביאוריהם הפילוסופיים שהגו ע"פ מה שהבינו בשיטת הרמב"ם. אין כאן המקום להאריך בזה אבל אציין שנראה לי סביר לשער שהבדל זה בגישתם של התיבונים נובע מכך שבניגוד להרמב"ם וראב"ם שאצלם השיטה הפילוסופית השתלבה יפה בהשיטה הרציונלית שעל ברכה יולדו, הרי שבפרובנצה של התיבונים נתפס שיטת הפילוסופיה כחדשני והרסני לעומת השיטה הרווחת שם. כתוצאה מכך, יש לפעמים שאף במקום שהרמב"ם עצמו היה חש מוגבל ע"פ דעות רווחות ומקובלות, אלו שאימצו שיטת הרמב"ם חרף השיטה המקובלת במקומם, לא רק שעברו בה חלוצים לפני אחיהם וחצו הגבול של המקובלות במקומם, אלא שלפעמים אף הרחיקו ללכת מעבר לגבול התוחם הגותו של הרמב"ם עצמו.

(ראה על כך במבואו המקיף של ר' הירש גולדוורם (באנגלית) לספר The Rishonim הוצאת ארטסקרול-מסורה).

עם התפשטות תורת הקבלה של האריז"ל לכל רחבי העולם, חלה תפנית מיוחדת בקשר לשאלה הנדונה, ומעתה רוב חכמי ישראל - ספרדים ואשכנזים - נטו לראות בפשטן של דברי חז"ל אמת קבלית מוחלטת שאינה זקוקה לתמיכה רציונלית כלל ועיקר. בדורות האחרונים הגדיר הרחיד"א את עמדה זו במילים ברורות:

'הנה היו מן הגדולים שעלה על דעתם לנטות קצת מדברי רז"ל בצד מה, וה' זה שהם היו חכמים בלימודיות וטבעיות ודעתם רחבה וסברו כי רז"ל היו חכמים לבד. וזה טעם שאמרו הלא גם בנו חכמה ודעת עם שהם חכמים יותר. אבל ה'ל לשום לבם כי רז"ל היה להם רוח הקודש ואלהו זכור לטוב שכיח גביהו ונשמתם ממקום עליון והיא נקיה ואין יחס ביניהם לבין רז"ל. וצריכים אנו לכופ ראשנו לקבל האמת מבעלי האמת [...] וזה הערה קטנה אבל היא פנת יקרת נגד החושבים לפקפק על דברי רז"ל ודי בזה'. (שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך השגות הראב"ד).

[נראה שישנה גם גישה שלישית, אותה הציע הרמח"ל במאמרו על אגדות חז"ל שנדפס בראש ספר מדרש רבה (דפוס וילנא), המגשרת בין שתי הקצוות. והיינו שבניגוד לד' הרחיד"א האומר שיש לקבל כל דברי חז"ל כאמת מוחלטת, טוען הרמח"ל שיש ומאמרי חז"ל תואמים את המדע של ימיהם שאכן לא היה אמיתי, ואמנם לעולם פנימיות תוכן המאמרים אמת מוחלטת היא. והשוה מה שהביא הר"א פלדמן בכגון זה בספרו (באנגלית) The Eye of the Storm p. 160 ע"פ דברי בעל ה'לשם'. ולא עת האסף היא, וראה מש"כ בענין זה במאמר 'שיטת הרמח"ל בענין ידיעות חז"ל במדעי התכונה - סקירה כללית' בקובץ 'המשביר' כרך ג עמ' רנה-רסד, ובנוספות למאמרי בכרך ד עמ' תד-תו].

ואמנם, למותר להדגיש ששיטותיהם של הגאונים והרמב"ם, ועוד ראשונים שדגלו בשיטתם, תורה שלמה היא, וסמא דחיי היא למיימין בה. ובכן, אף אם נבחר דרך אחרת לעצמנו, שומה עלינו לעמול בבירור מקחם כדי להבין את דעותיהם ושיטותיהם, שהרי גם מהם ומתורתם יתד ופינה לכל קדשי האומה והאמונה הצרופה. כאמור, מאמרו של רבנו אברהם בן הרמב"ם נתן ביטוי אמון לשיטה זו שהיא הרוח המרחפת מעל כתבי הרמב"ם והמבצבצת בין נועם אמרותיו בכל ספריו. משכך, בהערותינו שמנו דגש מיוחד בהשוואות מדברי הרמב"ם לצד מובאות מדברי רבנו ביתר כתביו.

ואם עד עתה היו דבריו סתומים וחתומים בפני הלומד שלא התרגל בשיטה זו, והוקשה לו לרדת לעומק הכוונה מפני לעגי שפה של המתרגם האנונימי שתירגם המאמר בראשונה, הרי שבמהדורה הנוכחית השתדלנו לשים העקוב למישור, ולסקל המסילה בפני המעיין, וכמו שנבאר.

בתחילה ראוי לייחד ראשי פרקים לבירור מקומו של המאמר בכתבי רבנו. בדפוסים הקודמים נדפס המאמר תחת השם 'מאמר אודות דרשות חז"ל', או בשם אחר הדומה לו, אבל יש לדעת ששם המאמר לא ניתן לו על ידו מחברו, וזה מפני שלא היה מתחילה מאמר נפרד, רק היווה פרק מתוך חלק מספר המספיק (וכמו שעוד נבאר להלן בסמוך). במקום הראשון בדפוס שבו נזכר המאמר - והוא בס' כבוד אלהים (קושטא, שמ"ו, דף קה ע"א) לר' אברהם ׳ן מגאש - הוא נקרא 'ביאור דרך המדרשים וההגדות', וגם אנו בחרנו לקרותו בשם דומה מפני שהוא מובן יותר לקוראים, וגם מפני שהוא קרוב יותר לעניינו ע"פ תוכן המאמר.

קל להיווכח שבראשונה היה מאמר זה פרק מתוך ספרו הגדול 'המספיק לעובדי השם', כמו שנמצא כתוב בכתב היד שממנו נדפס המאמר לראשונה, וכן מבואר מלשונות רבנו בגוף המאמר לפנינו שהרי מתייחס לחיבור הספר שמאמר זה מהווה פרק ממנו. ונראה שבמקור היה מקום מאמר זה בחלק ראשון מס' המספיק, שכן בפרק על חיוב האמת ואיסור השקר (מהד' דנה עמ' 316) הזכיר רבנו מאמרו זה וכתב:

'וכבר הזכרנו לך בחלק הראשון מספר הזה את שימוש החכמים בדברי הבאי במעשיות, ודבריהם (=ומאמרים) דברה תורה לשון הבאי דברו נביאים לשון הבאי דברו חכמים לשון הבאי'.

והמהדיר שם לא הראה את מקורו, וברור שהכוונה למה שכתב רבנו בביאור מאמר חז"ל זה בתוך המאמר שלפנינו (בחלק שלישי מפרק רביעי). [וראה אשר אסף בזה פרופ' א' הורביץ במאמרו בתוך 'ספר היובל ליהושע פינקל' (ניו יורק תשל"ד, עמ' 139 ואילך), וע"ש (הערה 3) שהביא הוכחות לכך גם מהנכתב בגוף המאמר עצמו].

יצוין שבכל הדפוסים הקודמים אין המאמר מחולק לפרקים, אבל בחרנו לחלק המאמר לפרקים כדי שנוכל להפנות הקורא ממקום למקום בהערותנו, וכמו כן הוספנו כותרות בצד ראשי הפרקים להקל על המעיין.

ואשר לתולדות הופעת המאמר בדפוס - מאמר זה, שבמקורו נכתב בערבית, תורגם לעברית ע"י מתרגם אנונימי לא יאחר מאמצע המאה השש-עשרה. שתי העתקות מהתרגום נשרדו בכת"י, כשהאחת מהן שימשה כבסיס להדפסת המאמר כמה פעמים במאה הי"ט. תחילה נדפס המאמר בכת"ע 'כרם חמד' (תקצ"ו), ושוב נדפס בתוך 'קובץ שו"ת הרמב"ם' (ליפסיה תרי"ט), עד שלבסוף נדפס בראש ספר 'עין יעקב' (מהד' וילנא תרל"ז, ובן בכל המהדורות המבוססות עליה עד היום הזה). באלו הדפוסים העתיק המאוחר מהנדפס קודם, ולא נתוספו כ"א שינויים בגוף המאמר (בין בשגגה בין מתוך השערה) שלא ע"פ כתה"י.

לאחר מכן, בדק הר"ר מרגליות נוסח המאמר בכתה"י והדפיסו שוב בתוך חיבור 'מלחמות השם' לרבנו שבמהדורתו (הוצאת מוסד הרב קוק תשי"ג, עמ' פא ואילך) מלווה בהערותיו המחכימות. בכל אלו ההדפסות לא תוקנו כל השגיאות ולא נעשתה השוואה בין ב' הכת"י להמציא נוסח משופר יותר, וכל זה נתוסף ללשונו המוקשה של המתרגם האנונימי עד שהיה קשה לעמוד בביור על כוונת רבנו בהרבה מקומות.

התקדמות של ממש חלה בעת שגילה פרופ' א' הורביץ קטע מתוך המאמר שנותר במקור הערבי בכת"י מהגניזה, והוא תרגמו מחדש והדפיסו בתוך 'ספר היובל ליהושע פינקל' (ניו יארק תשל"ד, עמ' 139 ואילך) בתוספת כמה הערות עם מבוא מקיף. מחלק המאמר שתירגם מחדש אפשר לראות שלמרות שהמתרגם האנונימי הקדום שמר לרוב על כוונת רבנו, בכל זאת לא היתה לו לשון למודים ומחוסר הבעה נצרך לפעמים לסטות מלשון רבנו והעתיק כפי שעלה על רוחו. לרוב אין אלו שינויים משמעותיים, אבל בלי ספק שינויים אלו תרמו רבות למבוכה שנוצרה בלב המעיין הרוצה לדקדק בדברי רבנו במאמרו.

לאחרונה נערך ונדפס המאמר שוב במהדורה מדויקת ע"פ שני כתבי היד שבערבית יהודית בתוך ספרו של הג"ר משה מייזלמאן (באנגלית) 'תורה חז"ל ומדע' (ירושלים תשע"ג, עמ' 722 ואילך), ובמדור נפרד (שם עמ' 750 ואילך) תורגמו מחדש הקטעים שנותרו מן המאמר בכת"י בערבית - הן זה שתירגם פרופ' הורביץ והן קטע נוסף שלא תורגם מעולם. קטעים אלו, שמקורם בכת"י אחד, כוללים חלק נכבד מן המאמר מפרק ג' עד חציו של פרק ד', ובצדק יאמר שבהופעתם קיבל המאמר פנים חדשות.

בכלל, ניכר הדבר שהשקיעו עבודה רבה ומקיפה בההדרת המאמר, אמנם עדיין לא ניתן בידי המעיין מאמר אחיד שלם ומשוכלל ככל האפשר. כמו"כ עדיין נחסר למאמר ביאור מקיף שיטתי המגלה הסתום שבו, והמבאר מה

שטען ביאור בו, בהתמקדות על עריכת השוואות לדברי רבנו במקומות אחרים ולדברי אביו הרמב"ם בחיבוריו הרבים.

עבודתנו באה למלאות חסרון זה, ולכן ניסינו לבחור בנוסחה אחת אחידה ומשופרת להשתמש כבסיס ועליה נכתב הביאור שמטרתו לבאר כוונת רבנו מחד ולהעשיר דבריו כשהם עניים במקומם משלל השוואות מגוונות. נקווה שבמידת מה הושגה המטרה ומינן ומינייהו תסתיים שמעתתא.

בשים לב לכך שכלל לא קיים כיום נוסח מקורי לכל המאמר, ומתוך הידיעה על טיב התרגומים המצויים ראינו צורך לערוך את נוסח המאמר מחדש משוכלל ככל האפשר. לרגל מלאכתנו השתמשנו בכל ההוצאות שהוזכרו למעלה, ואף שביססנו את הנוסח ע"פ הטקסט שהדפיס הר"מ מייזלמאן (תוך שילוב מבחר שינויי הנוסחאות שהדפיס שם), ראינו שיותר הגון לא לבכר נוסח אחד על משנהו, ולא להזדקק למלאכת אסיפת שינויי הנוסחאות.

בדרך כלל בחרנו בלשון ערומים ויצרנו נוסח אקלקטי בבחירת הגירסאות הנראות יותר נכונות בכל מקרה ומקרה, והערנו בהערות על השינויים והמיוחדות שיש בין כל ההוצאות. שינויים קלים לצורך שיפור הלשון וכדומה, למרות שנעשו רק ע"פ הנמצא באחת המהדורות, לא סומנו בעקביות.

יצוין שבמיוחד בחלק שנותרו קטעי כת"י של המקור הערבי העדפנו את הנוסחאות המשופרות שבהם, ושמנו התרגום החדש שנעשה ביוזמת הר"מ מייזלמאן כבסיס לנוסח שלנו.

לעיתים, לשם צחות הלשון בחרנו להשאיר הנוסח כפי שנדפס בדפוסים הקודמים, ואמנם יש לדעת שלא שינינו את הטקסט ע"פ דעתנו, וכל מה שנדפס בפנים נמצא באחד מן המקורות הנ"ל, לבד ממילות קישור והבהרה וכדו' שהוספנו לנוחיות הקריאה המודפסות בגודל מוקטן כזה. לשונות שמקורן בקטעי הכת"י בערבית, ואינן מופיעות בנדפס, נוספו בגופן קצת שונה.

יש ענין רב בהשוואת העתקת המאמר, כפי שנדפס ע"פ תרגום חכם אלמוני, לתמצית ממנו שנכתבה בידי הר"ר וידאל הצרפתי, ולכן בנספח העתקנו את דבריו במלואם. הלה העתיק את תמצית החילוקים שבפרק ג ופרק ד ממאמר זה - ככל הנראה ע"פ מקורו הערבי - בהקדמת ספרו 'אמרי יושר' (שהוא פירוש שנדפס במדרש רבה, מהד' ברלין תרכ"ו). דבריו נדפסו שוב ע"י ר"א הורביץ במאמרו הנ"ל (עמ' 142-140), וכן ע"י הר"מ מייזלמאן בספרו הנ"ל (עמ' 766-766). [ישנם שינויים קלים בשתי ההעתקות, והעתקתינו מכילה את הנוסחאות המובחרות שבשניהם].

יצוין שהר"ר וידאל לא תימצת את המאמר כולו, רק סיכם החילוקים העיקריים שבגוף המאמר ולא את ההצעות שהקדים להן רבנו וסיכומו שבסוף המאמר (ואף לא כל החילוקים השונים שבחילוק ראשון מפרק ד להלן, וכן לא פרק ה שלאחריו).

והנה העתקתו של הר"ר וידאל מתחילה במילים אלו:

'והנה ראיתי מאמר קצר שעשה בנו של הרב הנזכר בלשון ערבי ובו חילק המאמרים לה' חלקים [...] עוד חילק המעשיות לד' חלקים'.

לשונו מורה שלא חשב מתחילה להעתיק את כל המאמר אלא רק מה שנצרך לו ממנו לפני עניינו, ולכן ברור שאין ממש בטענה שהצביע עליה ר"מ מייזלמאן לפיה עובדת השמטת הר"ר וידאל את ההצעה שהקדים רבנו מהעתקתו היא ראייה שהיא לא מקורית - השערה פורחת שאין לה אפילו רגל אחת על מה לסמוך. כפי שנוכיח בהערותינו לגוף המאמר, ההקדמה היא חלק בלתי נפרד מגוף המאמר, וכצפוי, הקביעות שבמאמר הן התפתחות הרעיונות שקדמו בהקדמת המאמר.

יש לציין את העובדה שהר"ר וידאל הצרפתי הוסיף בתוך התימצות שלו כמה הערות קצרות על דברי רבנו, וגם הוסיף לפעמים איזה מלים שלא נרמזו בדברי רבנו. לא ברור אם הוספות אלו מעידות על כך שהיה לפניו יותר ממה שנמצא לפנינו, או אם הן מתייחסות לעובדה שהוא הוסיף מלים אלו מדעתו להבהרה וכדו'. בכל אופן, הערותיו והוספותיו אלו מודפסות באותיות מודגשות, וכמו כן הובאו מדבריו בהערות המשלימות במקומן בתוך המאמר.

והנה מצאתי שעוד קטע א' מתוך המאמר (מפרק ד:ד) הועתק ב'פירוש נביאים ראשונים' לר' אברהם בר שלמה (מלכים א, מהד' ר"י קאפח עמ' מ-מא), ויוחס 'לרבנו אברהם החסיד', וכנראה שכך נקרא רבנו בפי החכם הנ"ל (ראה רשימת המובאות בס' 'אהל דוד' לרש"ד ששון, ח"א עמ' 57). חשיבות מיוחדת נודעת להעתקתו שכן ככה"נ ציטט ישירות מתוך המקור הערבי, ולכן בהערות שם הובא כל לשון העתקתו (ע"פ תרגום הר"י קאפח) לשם השוואה.

מקרא: גוף הטקסט מודפס בגופן כזה והוספות ע"פ כת"י כמו שנדפסו ע"י פרופ' הורביץ והגאון ר' משה מייזלמאן שליט"א סומנו בגופן קצת שונה. **ציטוטים, וכן ניבים וביטויים שיש לשער שנכתבו בראשונה בלה"ק, באותיות מודגשות כאלו.** הוספות לנוחיות הקריאה בגודל מוקטן. (כנהוג, מחיקות וט"ס הן בתוך סוגריים עגולות כאלו), [ותיקונים ע"פ השערה בגוף הטקסט באות אחריהן בגופן כזה בתוך מרובעיים כאלו]. (מראה מקומות ומלות הבהרה בגופן כזה ובתוך סוגריים עגולות כאלו).

פרק א - פתיחה

[הצורך בהדרכה נכונה ללימוד מדרשים ואגדות]

דע, כי כל הנמצא בתלמוד וזולתו מחיבורי החכמים ז"ל בענין מדרשות והמעשיות (=מדרשים ואגדות) - דברי הפירושים עליהם הנמצאים בידינו עתה הם מעטים^א, והם נעלמים מעיני כל ההוגים בתלמוד, ורובי המפרשים לא שלחו בהם ידם^ב, ולא באה נפשם בסודם^ג.

ואבא מרי ז"ל^ד חשב לחבר ספר בפירושם - כאשר זכר בתחילת פרק

א. פיסקה זו מסורבלת קצת (ובדפוסים עוד הוסיפו בה צרה לגרום 'דע כי כל הנמצא בתלמוד וזולתו מחיבורי החכמים ז"ל בעלי מדרשות והמעשיות דברי הפסוקים הנמצאים בידינו עתה מעטים'), והגהנו ופסקנו כפי הנראה בכוונתו שר"ל שאין פירושי הגאונים והראשונים לתלמוד מספיקים דיים להבין כוונת רז"ל במדרשיהם ואגדותיהם הנמצאים בתלמוד ויתר חיבורי חז"ל. [יצויין שמן הסתם המכוון ב'הפירושים הנמצאים בידינו עתה' הוא לפירושים שהזכיר בתחילת חיבור 'מלחמות השם' (מהר"ר מרגליות עמ' מט), שהם 'חיבורי הגאונים ורבנו נסים בעל מגלת סתרים ורבנו חננאל שפירש רוב התלמוד' וכיוצא בהם. גם בפירושו למס' ברכות (ששרידים ממנו נדפסו בכמה מקומות ולאחרונה לוקטו ונדפסו ע"י ר"צ שרעבי בספר 'המספיק לעובדי השם - ברכות' שבמהדורתו, קרית ספר תשע"ח, עמ' קג) מזכיר רבנו הסתמכותו על ספרי 'רבנו נסים זצ"ל' ע"ש. העדר איזכורו של רש"י מרשימה זו בולט, ויתכן שיש בזה כדי להוכיח שלא נמצאו פירושי רש"י לתלמוד בידי רבנו - למרות שכבר בדור שלאחריו הרבו להשתמש בפירוש רש"י, והשוה מש"כ רבנו בתשובתו שבס' 'ברכת אברהם' עמ' 43 (וראה מש"כ פרופ' ש"י פרידמן בזה ובמסתעף במאמרו בספר 'רש"י: דמותו ויצירתו', ירושלים תשס"ט, עמ' 403 ואילך)].

ב. ע"פ לשון הכתוב בבראשית (ג: כב).

ג. ע"פ לשון הכתוב בבראשית (מט: ו).

ד. בנדפס 'אבי מורי ז"ל', ותוקן למעלה ע"פ מטבע הלשון הרגיל בכל יתר כתבי רבנו (כך בעיקר בפירושו על התורה, ובשאר מקומות בכתב מלא 'מארי', והשוה מש"כ הר"י שילת ב'רמב"ם מדויק' שבמהדורתו הלכות ת"ת ה: הערה 5).

יח. מאמר על הדרשות ועל האגדות

חלק מפירוש המשנה^ה, ואמנם לבסוף נטה מעליו, ויירא משה מגשת אליי - כאשר אמר בתחלת המורה^ז. ואני אחר פטירתו פירשתי בענין זה מעט קט, ואמנם לא נשלם מפני שנתעסקתי בחבור הספר הזה^ח, כי ראיתי תועלתו גדולה ונאמנה יותר מתועלת (הראשונה) [הראשון]^ט, אבל אעפ"כ אני מעיר לבך ורעיוןך על עיקרי הדברים.

ואתה פקח עיניך על הדרך הזה, שהוא הדרך הנכון להבין מה שדברו החכמים בדרשות הנמצאות להם, וממנו כוונתם תהא צופה, ויהיה לך

ה. לא נזכר מזה בהקדמת פירוש המשנה, ואם אי"ז טעות המעתיק, אולי אשגרת הלשון היא (שכן גם בהקדמתו לפיה"מ זכר הרמב"ם שיטתו אודות הדרש שאותה ביאר באורך בהקדמת פרק חלק) ואין הכוונה אלא למש"כ הרמב"ם בהקדמת פרק חלק (כמו שהצענו לגרוס בדברי רבנו בפנים), וז"ל שם:

‘ועוד אחר חיבור אקבץ בו כל הדרשות הנמצאים בתלמוד וזולתו ואבארם ואסביר מהם סברות שיהיו נאותים לאמיתת העניינים, ואביא ראיה מדבריהם גם כן ואגלה מה שהוא מן הדרשות דרך פשטם ואשר מהם משל ואשר מהם היו בחלום וזכרו אותו במאמר פשוט מוחלט כאילו היה בהקיץ, ובאותו החיבור אבאר לך אומנות רבות ושם אבאר כל הדברים אשר נתתי לך מהם מדברי אלה העיקרים מעט תקיש מהם על זולתם’.

ו. ע"פ לשון הכתוב בשמות (לד:ל).

ז. וז"ל שם (ע"פ מהד' ר"י קאפח עמ' ח-ט):

‘וכבר הבטחנו בפרוש המשנה שאנו נבאר עניינים מופלאים ב'ספר הנבואה' וב'ספר התיאום' - והוא ספר אשר הבטחנו שנבאר בו עניינים הקשים שבכל הדרשות כלם אשר פשטיהן נוגדים מאד מן האמת מחוץ לכל מושכל, והם כלם משלים. וכאשר החלתי זה שנים מספר באותם הספרים וחברתי בהם חלק, לא ישר בעיני מה שהתחלתי לבאר באותה הדרך, לפי שראיתי שאם אבאר במשלים ואסתיר מה שראוי להסתיר, הרי לא יצאנו מן ההנחה הראשונה, וכאילו החלפנו דבר בדבר ממין אחד. ואם אבאר מה שצריך לבאר, הנה לא יתאים הדבר להמון בני אדם, והרי אין כוונתנו אלא לבאר ענייני הדרשות ופשטי הנבואה להמון, וע"ש עוד.

ח. הכוונה לספרו 'המספיק לעובדי השם' (ראה מש"כ במבוא).

ט. בנדפס 'מהתחלת הראשונה', ובשינו"ס 'מתועלת הראשונה', ואפשר שהוא תקן סופרים, ויש לתקן גם 'ראשון' במקום 'ראשונה' שכל הנראה לומר שתועלת חיבור זה יותר גדולה מתועלת החיבור שהתחיל בראשונה - דהיינו חיבורו בפירושי האגדות. נראה לי שהחיבור הנזכר כאן, שעניינו פירושי האגדות, הוא זה שהזכירו רבנו בשם 'כתאב אלדרשות' בכתבו

לאלהים ואתה תהיה לו לפה'. ומזה שאבאר תמלט נפשך מלהלעיג על דברי החכמים או מלכפור באמיתת דבריהם^{יא}, או תמלט נפשך משתחשוב שהם מעשה ניסים כאשר נעשה לנביאים, ולא תחשוב כי כן יעשה לכל חכם וחסיד, וכן לא תחשוב שאין הפרש בין קריעת ים סוף למשה וליוצאי מצרים (שמות יד:כא) - ובין צליחת הירדן לאלישע ולאליהו (מלכים

באחת מתשובותיו (מהד' פריימאן-גויטיין עמ' 8-67) על ביאור מסויים בפסוק 'והלכת בדרכיו' (דברים כח:ט):

'ואע"פ שיש לנו פרוש רחב בענין הכתוב הזה אין כאן המקום להזכירו, וכבר הכנסנוהו אל תוך ספר הדרשות שאנו עוסקים בחבורו'.

ככה"נ עקבות חיבור בלתי מושלם זה לא נודעו, וחצ"ד. [בהערות המהדיר לתשובת רבנו שם נאמר שהכוונה לפירוש התורה, ואמנם רחוק מאד שיקרא רבנו לפירושו על התורה 'כתאב אלדרשות', חדא מפני ש'כתאב' הוא שם לחיבור מסויים ולא לפירוש ההולך על דרך הפסוקים, ובעיקר מפני שלא נתייחד פירוש התורה לביאור הדרשות כלל וכלל כמו שיווכח בקל כל מעיין בפירושו (ודבר זה נעלם מעיני המהדיר שראה רק קטעים בודדים מן הפירוש שנדפסו בימיו, ולא זכה לראות הפירוש נדפס בשלמותו). כמו"כ יש לקחת בחשבון שנראים הדברים שלא זכה רבנו לסיים פירושו על התורה, שבאגרתו (בתוך ספר 'מלחמת השם' מהד' הר"ר מרגליות עמ' קט) שנכתבה איזה שנים לפני מיתתו כותב רבנו שעוד לא השלים מפירושו לתורה אלא 'קרוב מחצי ספר בראשית', ובכן ככה"נ לא כתב פירוש על ספר דברים מעולם].

י. ע"פ לשון הכתוב בשמות (ד:טז), ובנדפס 'תהיה לי לפה' ואין לו מובן, ובכל אופן לכאורה היא מליצה זרה, וקרוב הדבר שהיא המצאת המתרגם לחפות על חסרון יכולתו לתרגם ניבי רבנו באופן מדויק, וכמו כן יש לחשוש שיתר המליצות - רובן או מקצתן - כמותה. ובאמת אפשר להיווכח בעובדה שבחלק המאמר שנתגלה בערבית המקורית לא נמצאת בו המליציות שהשתמש בה המתרגם.

יא. כאן מונה רבנו תוצאות נפסדות היוצאות מלקיחת מדרשי רז"ל כפשוטן בלי הבנה נכונה, וראשונה היא מה שזה גורם לו להיות לועג על דברי רז"ל ולכפור באמיתות דבריהם ח"ו. וזה מקביל בדיוק למש"כ הרמב"ם בהקדמת פיה"מ פרק חלק:

'והם אותם שראו דברי החכמים או שמעום והבינו אותם כפי פשוטם, וחשבו שלא כיוונו חכמים בו זולתי מה שמורה עליו פשט הדבר, והם באים לסכל אותם ולגנותם, ומוציאין דיבה על מה שאין בו דיבה וילעגו על דברי חכמים ושכלם יותר זך מהם, ושהם עמי הארץ נפתים גרועי השכל סכלים בכלל המציאות עד שלא היו משיגים דבר חכמה בשום פנים'.

קונטרס מעתיקי השמועה

בירורים בתולדות חכמי התלמוד
ועיונים בדרכי העתקת שמועותיהם

[בליווי הערות ותיקונים מאת
הגאון מוהר"ר שאול אלטר שליט"א]

ממני בחסדו יתעלה
משה במהר"א מיימון ס"ט

יוצא לאור ע"י המכון לחקר תורת הקדמונים
שע"י ק"ק אבן שלמה – מאנסי ניו יארק יצ"ו

שנת תש"פ לפ"ק

דברים אחדים

שוש אשיש בה' כי הגיעני עד הלום לערוך שלחן קמי רבנן מהני מילי מעלייתא שזיכני בו בחסדו מגנזי אוצרות תורתנו הקדושה. הברכה אחת היא לי ולרעייתי מנב"ת דינה תחיה העומדת לעזרתי ולמשפחתנו יחיו שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרעינו עד עולם, ושנזכה תמיד לברכותיו של שוכן מרומים, והוא ברחמיו ינחנו על דבר כבוד שמו דשנים ורעננים ושמחים בטובו כל הימים אכ"ר.

מעודי ראיתי חשיבות מיוחדת בבירור הכללים שעליהם נבנה בנין התלמוד, כמו שהקדמתי במבוא להלן, ובכן בעת עסקי בלימוד הגמרא שמתי לב לעיין בבירור עניינים אלו. השתדלתי לבדוק בשמות מעתיקי השמועות בכדי לעמוד בבירור על השתלשלות השמועות מפי רב לתלמיד, ולדעת איפוא מי הוא בעל השמועה, וגם נסיתי לפעמים לקשר מימרא למימרא לעמוד על תכונתם של מעתיקי השמועה.

חיבור זה עוסק במקצוע הרחב של כללי הש"ס ומתמקד בעיקר על שמות מעתיקי השמועה ודרכי העתקת שמועותיהם, ולכן שמו יפה לו - וגם כי שמי בקרבו - מעתיקי השמועה. יש לדעת שהחיבור הוא פרי עיסוק של דרך אגב וביני שיטי, והחומר המגוון הכלול בו הלך וגדל מיום ליום ומחודש לחודש שנה אחר שנה, ואם שלא נתחבר מעיקרו כמקשה אחת, בכל זאת קימעה קימעה דמטי לידאי רשמתי למזכרת עד שלבסוף עברתי על כל החומר וערכתי אותו כחטיבה אחת בצורתו הנוכחי והיו לאחדים בידי. אי לזאת לא אפונה שרישומי ניכר שהוא עשוי מחוליות חוליות שונות.

עלי להתנצל על שבחרתי בסגנון העשוי להכביד על הקורא והוא מיעוט הדיבור בגוף הטקסט וריבוי בהערות שוליים. ואמנם נאלצתי לעשות כן משום שדברים רבים אין להם מדור בפנ"ע ואידי דזוטרי מירכסי אם לא שיחוברו לענין אחר כסניף המסתעף. לכן ארגתי שרשרת מעשה עבות למעלה מדברים קצרים ויסודיים וניתלו עליה פעמוני זהב ורמון וגם הרחבת הדברים המסעפים.

אחשוב למותר להתנצל בשער קונטרסי כי לא מצצתי מהחומר הרב הנצרך לעבודה מקיפה שכזו, ואפילו ככלב המלקק מן הים, ובודאי לא הגעתי לשום

דרגא של שלמות באופן שאוכל להתפאר בו. ברם הלא אמרו 'אין בית המדרש בלא חידוש', ולכן אמרתי אענה אף אני חלקי ואציע כאן דברים שהם בעיני כחדשים או עכ"פ בלתי מפורסמים, ואקוה שהם דברים כאלו שיש בהם כדי להאיר על דרכי חז"ל ולשונם להגדיל תורה שבעל פה ולהאדירה.

זכיתי ומהדורות קדומות מקונטרוס הנוכחי עלו על שולחן מלכים, והודות למאמציו של ידידי החשוב הר"ר ישראל אברהם גרינבוים נר"ו מירושלים היה קונטרוס זה למראה עיני הגאון הגדול מוהר"ר שאול אלתר נר"ו (היושב ראשונה במלכות ישיבות 'שפת אמת' ירושת"ו) אשר עבר עליו והעיר הערותיו המאליפות. הערות אלו נכללות במהדורה זו, ומפני יקרותן וחביבותן גם במקום שנעניתי לו ראש והסכמתי להשגותיו לא נמנעתי להביא מהדורא קמא אשר עליה נסובים דברי הגהותיו. מיקום ההגהות בגוף הטקסט שעל ההערות מסומנות ב* (במקום שסימנם הגאון, ובדרך כלל הסימן נמשך עם המילים שלאחריו), והן מודפסות על שמו בסוף הקטע המדובר (בגופן כזה).

בצאתי מן הכרך אני מודה ומברך לכל העומדים על ימיני לסמכני - ה"ה אבא מארי עטרת ראשי נר"ו ואמי מורתי שתחי' שרוחם האצילית והטהורה חופפת כל נימי נשמתי מעודי ועד היום הזה, וכן מר חמי מוקיר רבנן עדין הרוח נר"ו וחמותי שתחי' המוכנים תמיד לעזרני, וכן לכל מורי ורבותי הי"ו שנתנו מהודם עלי ולחבירי וידידי שנהניתי מהם עצה ותושיה (והבאתי בפנים מדבריהם בשמם), מלכא דעלמא יברך יתהון הם ונשיהם ובניהם וכל אשר להם בכל מילי דמיטב כנפשם וכנפש המתאבק בעפ"ר רבנן ותלמידהון,

משה במהר"א מיימון ס"ט

תוכן הענינים

א	דברים אחדים
ה	הקדמה כללית בדבר העיסוק בבירור סדר הדורות
יב	אברהם - אבא
טז	רבי אליעזר הגדול - שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו מעולם
לא	אביו ורבותיו
לד	רבה ורבא
מ	רב אשי הקדמון
מז	רבינו הקדוש - עדיבת המשנה
נא	רבי יהודה נשיאה
נג	ר' נחמן 'בר אבא'
נט	רב תנא ופליג
סח	ר' שמעון בן לקיש
עג	שמואל ומר שמואל
	רבן שמעון בן גמליאל - כל מקום ששנה רשב"ג במשנתנו הלכה
פד	כמותו
פט	מפתח הענינים שנידונו בהערות

הקדמה כללית בדבר העיסוק בבירור סדר הדורות

הנה אנחנו רואים שכהיום הזה רבה העזובה בקרב בני תורה תופסי ישיבה בענין החקירה והבדיקה בתולדות התנאים והאמוראים חכמי המשנה והגמרא. בכלל זה נכלל ידיעת מוצאיהם למסעיהם, סדרי דורותיהם וזיהוי שמותיהם. ההבחנה בהשתלשלות אמריהם כרוכה בידיעת סדרי דורותיהם על בוריה, ומכיון שלא רבים מתמצאים בתחום זה נמצא שהרבה פעמים אינם עומדים על הכללים הנחוצים להבין רבדי הסוגיא הנבנית על מסירת שמועותיהם. גם קורה לפעמים שלא שמים לב גם להנהגותיהם המיוחדות במשאם ומתנם זה עם זה וכדומה, והיא כמובן תורה שלמה במוסר ומדות לבאים אחריהם.

מצד אחד סיבת הדבר הוא מפאת הקושי הכרוך בדבר. וזאת לשת סיבות: האחת, שהגמ' שהיא גוף תורה שבע"פ אינה רואה תועלת עצמאית בידיעת קורות חיי מעתיקי שמועותיה שבתוכה, ולא הרבתה להביא פרטים ביוגרפיים לשם ביוגרפיה,¹ וכל מה שכן הוזכר מענין תולדותיהם וכיוצא בהם הוא רק דרך אגב ומקופיא.

אלו שחשו מגמתם במסירת תורת ה' כמו שקבלוה כעיקר תפקיד חייהם לא ראו עצמם כדאים להערכה אישית, ולא רצו ליטול את השם - בבחינת 'למה זה תשאל לשמי' [וכמו שפירשה הרמב"ן (בראשית לב:ל) 'אין לך

1. ומרגלא בפומיה דמו"ר הר' אביגדר מיללער (כך בקלטת מס' 129 קרוב לסופו ועוד בכ"מ) דוגמא חזקה לתופעה הזאת: והיא ממה שמצינו בסוכה (כח.) וב"ב (קלד.) ששמונים תלמידים היו לו להלל הזקן וכו' וחזן מפירוט הגדול שבהם (יונתן בן עוזיאל) והקטן שבהם (ריב"ז) לא נשמע בשום מקום אודות אף א' מהשאר. וגם בלעדי זה הרי לא נזכרו בכלל שמות החכמים שלפני תקופת התנאים תלמידי הלל ושמאי, שאז נתרבו המחלוקות בישראל, כי אם מעט מזער כמו הזוגות וכדומה.

בידיעת שמי תועלת, כי אין הכח והיכולת בלתי לה' לבדו². ורק שככל

2. ונראה שזוהי הסיבה העיקרית למה שהקדמונים שחברו הברייתות והמדרשים וכדו' לא קראו שמם על ספרם. ועי' בספר חסידים (סי' שסז) שכ' שהוא מפני שלא רצו ליהנות מעוה"ז לפגום שכרם לעוה"ב. ולכאורה לפי טעם זה אין נפקותא בין קמאי לבתראי וגם האידנא יש לחוש לזה. והאריך הרחיד"א בדבר בשה"ג (ערך ספר הזכונות). ולדעתי טעם הדבר כדכתיבנא דהיינו שראו עצמם כמעתיקי שמועה בלבד ולית להו מגרמייהו ולא מידי וכדוגמת מה שאמרו ביכמות (צו:): 'אף ר' אלעזר תלמידך יושב ודורש סתם והכל יודעין כי שלך היא', וראה מה שכתב התוס' בשבועות (כו.) בד"ה חדא מינייהו, וראה מש"כ בזה להלן בערך ר' אליעזר הגדול.

דרך אגב, לא אמנע מלהעיר מה שנראה לענ"ד בזה הענין יסוד גדול בהבנת דברי קדמונינו, כמו רש"י שהיה מעתיק מקונטרסים קדומים, והרא"ש שהעתיק ע"פ רוב לשון הרי"ף, והר"ן שהעתיק מדברי רש"י לרוב בלי הזכרת שמו [וכבר הרגיש בזה הגרעק"א במכתב תשובתו (מהדו"ק סי' רכב אות ט בסוגריים) ע"ש], וכן מציינו לעוד כמה מגדולי הראשונים שהיו מצטטים ארוכות מדברי קודמיהם בספריהם בלי להזכירם בשמם, וכבר תמהו עליהם רבים מה ראו על ככה. ראה מש"כ בזה הר"ש אשכנזי במאמרו 'הגונב מן הספר' ב"שורון' כרך כה (עמ' תרעה ואילך, ושוב נדפס בתוספת מרובה בס' 'אסופה - ארבעה מאמרים מאוצרות הר"ש אשכנזי', י-ם תשע"ד), ועי' עוד להר"א בראדט במאמרו ב"שורון' כרך לז (עמ' תתעה-ו). ואמנם נראה לי ברור שאלו הראשונים לא ראו חיבוריהם כיצירתם שלהם דוקא אלא היה כוונתם להעתיק שמועה בלבד ואם תורת אמת הוא הרי אינו שייך למחבר פרטי אלא מורשת קהילת יעקב הוא. ולזאת הסיבה לא הקדימו הקדמות לחיבוריהם ולא חתמו שמם עליהם, וכמו"כ באותה מדה מדדו חיבורי קודמיהם שממנו לקחו הדברים. ומאידך תראה שחיבור מקורי כמו משנה תורה להרמב"ם שהטביע חותמו עליה במפורש תמצא שכל הדברים הם מניסוחו הוא עצמו ואין לזר אתו. ומצאתי תנא דמסייע לי ה"ה החזקוני בהקדמת פירושו עה"ת שהתנצל על שלא הביא דברים בשם אומרים, וסיים בזה"ל 'כי דברי חכמת חכמים המה יחד אמת ניתנו מרעה אחד' עכ"ל, והוא הדבר אשר דיברנו.

[העירני הגאון הנאמ"ן ר"מ מאזוז נר"ו בזה"ל 'הרא"ש לא העתיק לשון הרי"ף אלא כל ספרו בנוי על הרי"ף, ומוסיף עליו דעות חכמי צרפת ואשכנז. עי' להש"ך בס' תקפו כהן סי' מ"ו ובשו"ת חוות יאיר (סוס"י קכ"ד) ובס' ארים נסי על יבמות עמוד שני' עכ"ל. וז"ל הרב חו"י בשתובותיו סי' קכד בא"ד 'הרא"ש - שהוא על הרי"ף כתוספות קצרים על הש"ס', ואולם אני מצאתי להרב קרבן נתנאל בכתובות (פ"ה סי' כז או כ) שכ' בזה"ל 'והרי"ף לא ס"ל הך... ורבינו אגב שיטפיה העתיק לשון הרי"ף* שם אות באות', ועי' היטב מש"כ הרחיד"א בשה"ג (בערך הרא"ש)].

* אין זו סתירה למש"כ ר"מ מזוז הנ"ל [הג"ר שאול אלתר שליט"א]

שנתרבו המחלוקות והדיעות בין החכמים, נתגדל הצורך בידיעת שמות בעל השמועות.³ וכך הם דברי רש"ג בתחילת אגרתו: 'דראשונים שמהתהון לא איתודעו [...] משום דלא הוה אית בהון מחלוקת, אלא טעמי משנה ודאורייתא הוה ידענן ידיעה ברורה' עכ"ל. ובגלל הדבר הזה לפעמים אין די חומר בידינו לקשר נימא לנימא כדי לרקום סיפור שלם מתולדותיהן של צדיקים ולעמוד על אופיים ודרך לימודם.

והסיבה השנית - לקושי הדבר מצד הלומדים הוא מפני הגרסאות המסתבכות שעלולים להכשל בהם כשנעקוב אחרי האיזכורים המפוזרים בכל רחבי הש"ס היכולים לשפוך אור על דברי ימי חי רבי פלוני.⁴ הרי

3. דומה שמאמר המובא בסתם כוחו עדיף על שמועה שבעלי השמועה מוזכרים בו מפאת הסתמיותו מעיד על נאמנותו ועל תוקף סמכותו. והוא כמו מה שמצינו שרבי סתם המשניות שרצה לפסוק הלכה כמותן אפילו אם היו מעיקרא רק דעת יחיד. וזה נראה לי ביאור הגמ' בשבת (ק"א:), כתובות (ו.) ובכורות (כה. וד.). דאיתא שם 'והא אמר רב חייא בר אשי אמר רב הלכה כרבי יהודה ורב חנן בר אמי אמר שמואל הלכה כרבי שמעון ורב חייא בר אבין מתני לה בלא גברי רב אמר הלכה כר' יהודה ושמואל אמר הלכה כרבי שמעון' ונראה תמוה לאיזה צורך הביאו קבלת ר"ח בר אבין שלא שינה שום דבר רק אמר לה בלי השתלשלות מעתיקי השמועה, ולכאורה משנתו אינה שלמה כמשנתם שכללו בה גם שמות מעתיקי השמועה. ואמנם לדברינו ניחא שקבלת ר"ח בר אבין בסתם מבססת השמועה כאיזה צד נקט רב וכאיזה צד נקט שמואל, ושוב לא תוכל לשנויי איפוך וכדו', בפרט שכבר בסוגיא שם הובאו גירסאות שונות בשיטותיהם של רב ושמואל מבית מדרשם של תלמידיהם ואיתא שם 'וסימנך אלו מקילים לעצמם ואלו מקילים לעצמם'. והשווה לשון התוס' בכתובות (טו: ד"ה ולרב) 'דלא מיסתבר דשום אמורא יחלוק אההיא דאבל ליוחסין לא דרב גופיה קאמר לה בלא אמורא' שדבריהם מורים ג"כ על זאת הכוונה. [ויצויין שלא תמיד קיבלו חכמי התלמוד סמכותו של רבי בעשותו סתם מדברי היחיד לפסוק כמותו כמו שמצינו בסוכה (יט:) ובביצה (לא.), ועי' היטב בדברי רשב"ם לב"ב (עט:). וראה מש"כ בזה שו"ת חו"י סי' צד (אות ט במהד' מכון עקד ספרים)].

4. וראה מש"כ בזה הגאון מקיטוב (כתבי וחידושי ר' יעקב שור עמ' קעז) 'וכבר גיליתי דעת כמה פעמים כי הפלפול בסדר תנאים ואמוראים הוא רב הטורח ולו יחיה גבר אלף שנים לא יוכל לתקן כל הסתירות הנמצאות בזה ולעשות כל המעקשים למישור יען כי רוב העתקות מסופרים בורים ודפוסים מוטעים עלתה קמשונים בחילוף שמות תנאים ואמוראים' וכהנה וכהנה כתבו רבים, ראה מה שאסף בזה ר"א בראדט בישורון כד עמ' שנב-ג וכן במקורות שציין רב היח"ס בספרו זכות יצחק ח"א עמ' רפ"ז [ועי' לו עוד במאמר שהדפיס במבוא לס' יחי ראובן (אהבת שלום תשמ"ג) על נחיצת ידיעת כללי הש"ס].

באותו מאמר המופיע כמה פעמים בש"ס ומדרשים ובדברי הראשונים, הוא חזון נפרץ שישתנה פרט מפרטי השמות המובאות בו ממקום למקום. מצוי מאד ששינוי השם גורם ל"שינוי המזל" וע"י שינוי קל נשתנה כל הענין, והרבה מהם משמעותיים לענין קביעת פרטי תולדותיהם⁵. כמו"כ מוכרחים הרבה פעמים לשנות הגירסאות מחמת קושיים פנימיים מתוך הסוגיא ומחמת קושיים הנובעים מידיעת סדרי דורותיהם עד שקשה לעמוד על הגירסא הנכונה לדעת איזה מקור נאמן ומוסמך יותר מחבירו, והיאך נדע מי נדחה מפני מי.⁶

5. דוגמא לכך ראה בס' תולדות תנאים ואמוראים להר"א היימן עמ' 770 שהאריך בביאורו שהגירסא לפנינו בקידושין (לט:) ובחולין (קמב.) 'אילמלי דרשיה אחר להאי קרא כרבי יעקב בר ברתיה' שמבואר דר' יעקב הוא נכדו של אחר (=אלישע בן אבויה) הוא שיבוש ממלת 'בר קורשיה' שהוא שמו המלא של ר' יעקב סתם, ושבאמת לא היתה קירבה משפחתית בינו לאחר. הר"א היימן הוכיח כן ממאי דמבואר שכשבאה בתו של אחר לפני רבי בבקשה שיפרנסנה תמה לעצמו 'וכי יש מזרעו בעולם' ואיך לא ידע רבי שר' יעקב רבו הוא ניהו בן בתו של אחר, ועי' להר"מ לייטר בס' זוטו של ים (עמ' 347) שהאריך בענין יחוסו של ר' יעקב לאחר ואף הוא נתקשה בקושיא זו ולא נזכר מד' הר"א היימן הנ"ל. ואמנם ראה במגדים חדשים לברכות (נז: עמ' תפה בדפו"ח) שהרבה להשיב עליו, ואם שלא ענה על עיקר ראייתו אבל מצא שגם בר"נ גאון שם איתא בר ברתיה (ואולם חוכך אני בזה דמי יודע אם מדפיסי וילנא תקנו כן מדעתם כדי להתאימו לנוסח הגמ' שבידם וצריך בדיקה בכתה"י).

6. דוגמא בולטת לכך היא הגמ' בקידושין (עב:) שהיא כמעט ה'אבן השתיה' בבירור סדר תנאים ואמוראים שעליה הושתתו עיקרי הנידונים. איתא שם "כשמת ר' עקיבא נולד רבי כשמת רבי נולד רב יהודה כשמת רב יהודה נולד רבא כשמת רבא נולד רב אשי ללמדך שאין צדיק נפטר מן העולם עד שנברא צדיק כמותו" והנה לפי גירסת רש"י (כמבואר מדבריו בכתובות כא: וחולין יז:) שגרס יום שמת וכו' הכוונה כפשוטו שלא ראו אחד את השני ונמצא שלא היו רבא ורב אשי בעולם בזמן א' ואשר על כן כ' התוס' בעירובין (קב:) שצריכים לגרוס אמר מר בר רב אשי הוה קאימנא קמיה 'דאבא' במקום 'רבא' כיון שלא יתכן לפי סדר הדורות שבנו של ר' אשי יעמוד לפני רבא. ועי' ג"כ בתוס' שבת (קנ.) בד"ה ורי", ושם (קנד.) ד"ה ואמרי לה. ואולם הרמב"ם בהקדמתו לספר היד מונה והולך סדר מקבלי התורה, והוא מונה רב אשי כמקבל תורה מפי רבא. וכבר ציין הר"ב רנשבורג בקידושין שם לד' בעל הליכות עולם (כצ"ל) שער א' אות יט שכ' שע"כ הרמב"ם גרס 'עד שלא מת', וכ"כ כמה מהאחרונים. ואמנם בהגהות לסה"ד הובא בשם ר"א משכיל-לאיתן להגיה רבה במקום רבא, זאת אומרת שר' אשי נולד ביום שמת רבה והיה בן דורו של רבא, וכן סבר ר"ז מוילנא כפי הנמסר בס' 'תולדות אדם' (פ"ב). ואמנם כמה מן התימה הוא דא"כ היאך יפרנסו הא דרב

ומצד שני הוא בגלל שלימוד זה טפל הוא לגבי העסק בגופי הלכות והעיון בעומק הסוגיות, ואמר 'אמר הלומד אדמגרמיתו גרמי בקורות חייהם של אביי ורבא תו אכלו בישרא שמינא בהוויות דאביי ורבא אשר לו משפט הבכורה'.⁷ ואשר על כן העסק בדברים אלו מוזנח אצל בני תורה ואין דורש לה בהיכלי התורה.

ואם כי ודאי האמת כן הוא שהעיקר הוא העסק ויגיעה בתורה עצמה, אבל מאידך גיסא עדים אנו למאמץ גדול בדברי הראשונים והאחרונים להעמיד דברים אלו על דיוקם בין בחיבוריהם שנתייחדו לכך (כגון 'אגרת רב שרירא גאון', ו'סדר תנאים ואמוראים' המיוחס להגאונים, ו'יחסי תנאים ואמוראים' לר"י בר קלונימוס מבעלי התוספות, וכן 'ספר היוחסין' ו'סדר הדורות' וכהנה רבות), ובין בחידושיהם על הגמרא. ומי לנו גדול מהני מארי דתלמודא רבותנו בעלי התוס' אשר לא חסכו שום טורח בבירור הסוגיות והגרסאות ע"פ ידיעות אלו. ובאמת כבר מצינו הדגשה כזו בד' חז"ל עצמם במקומות אין מספר.

נמצינו למדים שבדאי טוב וראוי הוא גם להתפנות לדעת עכ"פ ראשי פרקים בתולדותיהם של חכמי הגמרא וסדרי דורותיהם. והיינו משום דכמה הלכתא גבירתא איכא למשמע מיניה, לא רק במה שנוגע ישירות להסוגיא, וכמו השינוי מרבה לרבה המצוי מאות פעמים והרבה מהם נחוצים מאד

אשי סוף הוראה וחותם הגמרא מכיון שאחרי דורו של רבא נשאר עוד כדור-דורותיים מאחרוני האמוראים.

עוד קשה קצת לומר שהרמב"ם היה לו גירסא אחרת שכן מצינו לדור שביעי לו, ה"ה ר' דוד הנגיד השני, בספרו 'מורה הפרישות' (מהד' פנטון עמ' פט) שציטט 'ביום שמת ר' עקיבא נולד רבינו הקדוש'. והיותר נראה בזה הוא מה שפירש בעל ספר יוחסין (מהד' פיליפאוסקי עמ' 117), ומשם לסדר הדורות, שא"צ לשנות הגירסא ממה שלפנינו אלא הכוונה הוא דכשמת רבא כבר נולד רב אשי. ופירוש זה מתאים ביותר להמשך לשון הגמ' שם: 'ללמדך שאין צדיק נפטר מן העולם עד שנברא צדיק כמותו שנאמר וזרח השמש ורבא השמש עד שלא כבתה שמשו של עלי זרחה שמשו של שמואל הרמתי' הרי שקודם שמת הראשון כבר נולד השני. וראה עוד בזה להלן.

7. והא לך לשון רי"א הלוי בדורות הראשונים (ח"א כרך ה [תרע"ח] פ' מו עמ' פט):

'והדבר ידוע כי בענינים כאלה לא דקדקו רבותנו הראשונים בהיותם טרודים במלאכתם הגדולה להעמיד ההלכות על בוריים'.

להבנת גופו של הסוגיא ופסיקת ההלכה,⁸ אלא גם מפני שצריכים לדעת איזה מאמר נשנה קודם לחבירו, ואיזה נשנה בבבל ואיזה נשנה במתיבתא דא"י,⁹ מיהו הרב ומיהו התלמיד, וכיוצא בדברים אלו, שידיעת דברים אלו תורם הרבה להבנת צורתא דשמעתתא כמובן מאליו. גם עצם הלימוד מקבל אופי חדש כשיודעים להכיר בעל השמועות ע"פ אישיותם המשתקפת ממאמריהם ומאורח חייהם,¹⁰ ובזה ניתן, במידה מסויימת, לקיים אזהרתם

8. שכמה פעמים דבריהם מוקשים או מוסברים ע"פ שיטותיהם במקומות אחרים כמבואר בתוספות בהרבה מקומות, ראה לדוגמא בעלמא בכתובות (קד:) בד"ה ה"ג אתא לקמיה דרבה, וכן מה שהביא בשיטמ"ק ב"ק (כב:) בשם תוס' באלו נערות, וכיוצ"ב הרבה אין קץ. ועי' להגריי ווינברג בס' מחקרים בתלמוד (עמ' 158-165) שהאריך להוכיח שגם נמצא הרבה פעמים שנתחלפו תיבות ר' אבא ורבא, ודבר זה תרם לא מעט לערכוביא בבירור סדר התולדות ואסוקי שמעתתא כהוגן. וראה מש"כ להלן בערך רבה ורבא שהארכנו בזה.

9. ולשם הדגמה אעתיק כאן מדברי הגאון בעל ה'יד דוד' למס' גיטין (כ.) בסוגיא דחקיקה אי חשיב ככתיבה בשם ספר גבעת עולם (וכיון מדעתו לדברי המאירי שכתב כן על אתר ואולם עי' להרשב"א שם שביאר באופן אחר), וז"ל:

'מאי מקשה הגמ' לרב אשי דאמר מיחרץ חריץ מהך ברייתא דציץ, הא כבר אמר כדינרי זהב ולא כדינרי זהב? אלא ודאי צ"ל דלא נישני הנך מימרי (כצ"ל) גבי הדדי'.

וביאר דבריו הוא שבעיית רבינא מרב אשי אי 'רושמא מיחרץ חריץ או כנופי מכניף' היא אותה שאלה שנידונה לפני זה בסמוך 'למימרא דחקיקה לאו כתיבה היא' ובאותה שעה ששקל רבינא בהדי רב אשי בההיא שאלה לא היה ידוע להם עדיין דברי עולא שאמר משום ר' אלעזר דחק תוכות לא חשיב ככתיבה ועי"כ שהברייתא דציץ מתפרשת כנ"ל כדינרי זהב ולא כדינרי זהב. ודבר זה מתבאר היטב למי שידע מכבר שעולא קבל תורה מר' אליעזר בא"י ושם מסר שמועה זאת ועדיין לא הגיעה לבבל באותו זמן. וגם מובן עפ"ז שינוי לשונם, שמה שר' אלעזר קורא בלה"ק 'תוכות וירכות', נקרא בבבל ע"י רב אשי בארמית 'מגואי ומאבראי'.

10. יש כאלה שחושבים שדרך זו מסוכן ליפול בפח מוקש שכרו להם הסטוריונים שאינם משלומי אמונתנו אשר בהביטם מייחסים לגדולים ועצומים ממנו כל מיני פגמים וחסרונות שבדו מלבם וכל הפוסל במומו פוסל, ועקב כך הם מרחיקים לכת מן כל הדומה לדברים אלו. אבל חושבני שמי אשר יקדים לו האמונה התמימה בגדולת חכמנו ועוצם צדקתם, ילך בטח בדרך זו ורק יתוסף לו הערכה והתפעלות בעומדו אפילו רק במקצת שמקצת על אישיותם

הקדמה כללית בדבר העיסוק בבירור סדר הדורות _____ יא

ז"ל בשקלים (ז): 'כל האומר שמועה משם אומרה יהא רואה בעצמו כאלו בעל השמועה עומד לפניו'.¹¹

הנעלה. ובזה נעשה נפשות לצדיקים שדבריהם המהווים חלק בלתי נפרד מאישיותם הם זכרונם. פוק חזי מש"כ הרמב"ם בפיה"מ לאבות (פ"ג מט"ו):

‘זה המאמר כולל דברים גדולים מאד וראוי היה זה המאמר שיהא לר' עקיבא', ובזה נאמן היה הרמב"ם לשיטתו שכ' בהקדמת פירוש המשנה ‘והאיש הנכון הבקי בתלמוד יכול להכיר תכונת כל גאון וגאון מדבריו ופירושיו’.

ראשר על כן נראה דאדרבה, ראוי הדבר להעשות על ידי נאמני רוח בית התלמוד ולא להשאיר מלאכה זו לאחרים הרחוקים ממנה. וכע"ז כתב הגר"ע בהסכמתו הידועה לס' דור ישרים (מובא ע"י רש"ז הבלין עם עוד מובאות חשובות הנוגעות לעניננו במבואו ל'סדר הקבלה לרבנו המאירי' מכון אופק תשנ"ה, עמ' יח-כא). [ומאידך, דעה נוגדת בשם הג"ר יוסף שאול מלכווב הובאה בס' אהל רחל (שיחות הגר"ש אורבאך) על מועדים עמ' צד ע"ש, וכן משתמע מהסכמתו לספר מאיר עיני חכמים להגאון מקיטוב (בתוך כתבי וחידושי הגאון ר' יעקב שור ב"ב תשנ"א) שעניינו הוא סדרי הדורות של תנאים ואמוראים וכ' הגאון מלכווב 'ואף כי לגדולה מזו הוא מתקן בפלפול ש"ס ופוסקים עכ"ז כבר אמרו רז"ל אין אדם לומד תורה אלא במקום שלבו חפץ' ע"ש ודוק].

11. ראה אשר כתב הגאון רד"ל במבואו לביאורו על מדרש פרקי דרבי אליעזר בסוף 'קונטרס שם האחד אליעזר' (שכתבו 'להזכיר מגדולת התנא הקדוש ר' אליעזר') וז"ל שם:

‘אלו הן קצות דרכי מדותיו ונוראות צדקותיו והפלגת גדולתו אשר ראיתי להביא ולהזכיר בהם בדברים הראשיים לפני פרקיו הקדושים - וכמאמרם ז"ל האומר דבר שמועה יראה כאלו בעל השועה וכו', והכוונה להתבונן ראשונה בגדולת האומר יקר ערך נשמתו’.